

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

РИЩАК НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК: 371.4+316.77+372.461(043.3)

**ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ
У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Вінниця – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Міністерство освіти і науки України, м. Одеса.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент

Бартенєва Ірина Олександрівна,
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», доцент кафедри педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор

Солодка Анжеліка Костянтинівна,
Миколаївський національний університет
ім. В. О. Сухомлинського, завідувач кафедри
перекладу;

кандидат педагогічних наук, доцент

Каплінський Василь Васильович,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, доцент кафедри
педагогіки і професійної освіти.

Захист відбудеться 16 жовтня 2018 року об 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.05053.01 у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського за адресою: 21100, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, корпус № 2, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (21100, м. Вінниця, вул. Острозького, 32) та на сайті університету за адресою www.vspu.edu.ua.

Автореферат розісланий 15 вересня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Коломієць А.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Домінують тенденцією в розвитку світової освіти є значне поширення нововведень за умов збереження сформованих національних традицій і національної ідентичності країн і регіонів. Через це, простір ускладнюється, є полікультурним і орієнтованим на розвиток людини й цивілізації загалом, більш відкритим до формування мультикультурного освітнього середовища, наднаціональним за характером знань і долучення людини до світових цінностей.

Україна як багатонаціональна, багатоконфесійна держава забезпечує поліетнічний характер українського суспільства на основі проголошення рівноправного співіснування людей незалежно від їхньої раси, мови, релігійних та інших переконань. Культура спілкування, зокрема національного, є проявом національного самоототожнення та взаємодії націй. Культура міжнаціонального спілкування за своєю суттю та змістом є як внутрішньою якістю самої нації, так і зовнішньою, набутою нацією в процесі спілкування з іншими народами, тобто у процесі взаємодії націй. Саме тому, лише свідоме ставлення до навколишніх етнічних спільнот уможливорює органічне міжнаціональне спілкування. Відтак, сформована національна самосвідомість забезпечує адекватні сприятливі міжнаціональні відносини, зокрема особистісні.

Положення та висновки теорій і концепцій щодо психолого-педагогічних аспектів міжособистісного спілкування досліджували А. Бодальов, Л. Виготський, Я. Коломінський, В. Каплінський, Н. Кузьміна, О. Леонтьєв, А. Макаренко, Б. Паригін, В. Панфьоров, В. Сухомлинський, А. Свенцицький та ін. Питання виховання та формування культури спілкування особистості знайшло своє відображення у працях Т. Алексеєнко, Є. Венєвцевої, О. Даниленко, О. Дубрової, І. Ільєвої, А. Мудрика, І. Петрової, В. Полторацької, М. Скрипник, М. Чернишової, Т. Чмут, О. Шестобуз, В. Штифурак, Р. Шулигіної та ін.

Науковці минулого та сучасності досліджували термінологічну базу культури спілкування у полікультурному середовищі, зокрема: проблему толерантності, етнічної толерантності та їхні характеристики (О. Асмолов, Л. Байбородова, Л. Ковальчук, Н. Лебедєва, М. Рожков та ін.); емпатію та етнотолерантність (М. Барн, Т. Гаврилова, Л. Журавльова, З. Курлянд, Н. Мак-Вільямс, У. Мак-Даугол, К. Роджерс, О. Саннікова та ін.); компетентності (В. Аніщенко, А. Василюк, С. Гончаренко, К. Корсак, А. Маркова, А. Михаличенко, А. Роботова, І. Родигіна, О. Овчарук, І. Тараненко, А. Хуторський, Е. Шорт, І. Яшук та ін.); цінності та ціннісні орієнтації (Б. Ананьєв, І. Бех, І. Кон, О. Коберник, В. Мясіщев, В. Радул, М. Рокич, О. Рудіна, В. Тугарінов та ін.); поняття «полікультурне середовище» (Я. Арабчук, О. Андрєєва, Е. Бахіча, В. Долженко та ін.); особливості полікультурного виховання старшокласників у контексті лінгвокультурологічного підходу (А. Солодка).

Вирішенню науковцями проблеми виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі перешкоджає низка суперечностей, зокрема між:

- потребою суспільства у вихованні культури спілкування особистості у полікультурному середовищі та відсутністю науково обґрунтованих методик виховання;
- необхідністю формування гармонійних стосунків між представниками різних культур та недостатнім рівнем вихованості у них культури спілкування;
- важливістю використання можливостей предметів гуманітарного циклу, позакласної роботи для виховної діяльності та неповною їх реалізацією у закладі загальної середньої освіти.

Недостатня теоретична й практична розробленість проблеми, необхідність вирішення означених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано згідно з науковою темою кафедри педагогіки «Інтегративні технології формування і розвитку особистісних та професійних якостей майбутніх фахівців» (№ 0110U002179), що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Тема дисертації була затверджена на засіданні вченої ради Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (протокол № 11 від 24 червня 2004 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук при НАПН України (протокол № 9 від 23 листопада 2004 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Об'єкт дослідження – виховання старшокласників в освітньому процесі.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Гіпотеза дослідження – виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі відбуватиметься ефективніше, якщо реалізувати такі педагогічні умови: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

Відповідно до мети, об'єкта і предмета дослідження було окреслено основні **завдання**:

1. З'ясувати сутність феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»; сутність понять «культура спілкування», «полікультурне середовище», «виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі».
2. Виокремити компоненти, визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.
3. Обґрунтувати педагогічні умови та змодельовати процес виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.
4. Розробити, апробувати методичні рекомендації щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов.

Методи дослідження: для розв'язання визначених завдань, перевірки гіпотези дослідження та досягнення мети, використано загальнонаукові методи двох рівнів пізнання, а саме: *теоретичного рівня* – вивчення та аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури, наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців з виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; логіко-системний аналіз, класифікація, аналогія, індукція, дедукція, узагальнення науково-теоретичних і практичних даних для обґрунтування педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; порівняння отриманих даних для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків та залежностей; *емпіричного рівня* (спостереження, анкетування, бесіди, метод експертної оцінки, самооцінки власного досвіду, психологічні тести та методики тощо) для визначення та перевірки засобів реалізації педагогічних умов; *констатувальний експеримент* для виявлення вихідного рівня вихованості культури спілкування старшокласників; *формувальний експеримент* – з метою перевірки ефективності визначених педагогічних умов; кількісний та якісний аналіз результатів дослідження з використанням *методів математичної статистики* для підтвердження висунутої гіпотези.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Одеської спеціалізованої школи № 50 I-III ступенів з поглибленим вивченням іноземних мов Одеської міської ради Одеської області, Одеської загальноосвітньої школи № 122 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області. В експерименті взяли участь 387 учнів і 9 вчителів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*:

- *обґрунтовано* педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі);

- *розроблено* модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі;

- *визначено* критерії оцінювання (адаптивний, аксіологічний, функціональний), показники вихованості, схарактеризовано рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (низький, середній, високий);

- *виокремлено* компоненти культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (настановний, світоглядний, інтерактивний);

уточнено сутність феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»; сутність понять «культура спілкування», «полікультурне середовище», «виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі».

подальшого розвитку дістала методика розвитку особистісних якостей старшокласників у освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблено методичний інструментарій для діагностики рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; удосконалено зміст уроків навчальних дисциплін «Українська мова та література», «Іноземна мова (англійська)», «Етика» (розкриття в змісті навчальних дисциплін значущості міжкультурної комунікації з представниками різних етносів та культур); розроблено систему позаурочних занять з учнями старшої школи (цикл практичних занять «Світ емоцій та почуттів», тренінгового курсу «Мистецтво спілкування», проект «Ми – Українці. Ми – частина загальносвітової спільноти», конкурс читців, цикл виховних та класних годин). Розроблено та апробовано методичні рекомендації щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Матеріали дослідження можуть бути використані в системі загальної середньої освіти, а саме: у вдосконаленні навчального матеріалу дисциплін гуманітарного циклу, системи виховної роботи закладів середньої освіти. Також можуть застосовуватись у процесі викладання дисциплін «Методика виховання», «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності» у закладах вищої освіти; у процесі підвищення кваліфікації вчителів; під час написання курсових, дипломних, магістерських робіт; підготовки статей тощо.

Основні положення і результати дослідження впроваджено в освітній процес Одеської спеціалізованої школи № 50 I-III ступенів з поглибленим вивченням іноземних мов Одеської міської ради Одеської області (акт про впровадження № 268 від 15.11.2016р.), Одеської загальноосвітньої школи № 122 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області (акт про впровадження № 731 від 17.11.2016р.), Одеського приватного навчально-виховного комплексу «Ор Самеах» (акт про впровадження № 302 від 11.11.2016р.), навчально-виховного комплексу «Балтська загальноосвітня школа I-III ступенів №2-гімназія» (акт про впровадження №116 від 07.11.2016р.), Тульчинської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2

Тулчинської районної ради Вінницької області (акт про впровадження №447 від 08.11.16р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дослідження доповідалися на: міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (м. Одеса, 2017 р.), «Modern Tendencies in Pedagogical Education and Science of Ukraine and Israel: the way to integration» (Ariel – Odesa, 2015), «Проблеми якості професійної підготовки майбутніх педагогів у вищій школі» (Одеса, 2016 р.), «Теорія та практика управління педагогічним процесом» (Одеса, 2015 р.), «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток», (Одеса, 2013 р.), «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення духовної та культурної самобутності українського народу» (Ужгород, 2011 р.), «Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону», (Ялта, 2009 р.), «Управління якістю підготовки фахівців» (Одеса, 2009 р.), «Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону» (Ялта, 2007 р.); III міжнародному конгресі «Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі», (м. Одеса, 2017 р.), міжнародному науково-практичному конгресі–IX Слов'янські педагогічні читання «Полікультурний слов'янський освітній простір: шляхи та форми інтеграції» (Одеса, 2010 р.).

Основні результати дослідження висвітлено в 20 публікаціях автора, зокрема: 7 публікацій у фахових виданнях України, 1 – у науковому періодичному виданні іншої країни, 12 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст дисертації викладено на 199 сторінках. У дисертації вміщено 10 таблиць, 3 діаграми та 1 малюнок. У списку використаних джерел 307 найменувань, них 13 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами; визначено мету, гіпотезу, завдання, об'єкт і предмет дослідження, методи дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; схарактеризовано експериментальну базу; представлено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі – «**Теоретичні засади виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі**» – розглянуто виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі як соціально-педагогічну проблему; з'ясовано сутність базових понять дослідження; виокремлено компоненти, визначено критерії, показники та схарактеризовано рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; проаналізовано

сучасний стан проблеми у шкільній практиці; представлено аналіз результатів констатувального етапу експерименту.

На підставі аналізу наукового фонду з'ясовано, що проблема виховання культури спілкування привертала увагу вчених упродовж багатьох століть. Науковці, підкреслюючи важливість надання молоді в освітньому процесі глибоких знань про культуру власного та інших народів, етносів та необхідність формування навичок позитивного міжетнічного і міжкультурного діалогу, наголошували, що це сприятиме вихованню поваги до інших народів, етносів та їхніх культур. На сучасному етапі розвитку суспільства виховання культури спілкування є одним з основних завдань виховання, адже з-поміж завдань педагогіки пріоритетним є виховання молоді, здатної здійснювати ефективну взаємодію у полікультурному середовищі.

Концепти «Культура» та «Спілкування» знаходяться у діалектичній єдності та взаємодіють через опосередковану діяльність особистості. Інтегруючись одне з одним, культура та спілкування утворюють нове, у змістовому та структурному плані, поняття «культура спілкування». Культуру спілкування розуміємо як сукупність достатньо сформованих її структурних компонентів: знання у сфері комунікативних дисциплін (психологія, педагогіка, конфліктологія, логіка, риторика, культура мовлення тощо); комунікативні та організаторські здібності; здатність до емпатії, діалогу; розвинений самоконтроль, емоційний інтелект; знання національної своєрідності норм спілкування, культура вербальної й невербальної взаємодії тощо.

Отже, культура спілкування у полікультурному середовищі є складовою частиною духовного життя суспільства та загальнолюдської культури. Зважаючи на це, все більш вагомим є виховання культури спілкування у полікультурному середовищі саме старшокласників як особливої вікової категорії. В юнацькому віці виразно виявляється потреба у формуванні світогляду, тобто розумінні закономірностей довколишнього світу і створенні системи поглядів. Через це, розвинений старшокласник цікавиться доволі широким колом явищ політики, економіки, культури, мистецтва тощо.

Культуру спілкування старшокласників у полікультурному середовищі визначаємо як опосередковану віковими особливостями систему норм і цінностей, досвіду і потреб, що реалізуються у взаємодії старшокласника з однолітками, учителями, батьками, іншими людьми, які можуть бути представниками інших культур, в процесі обміну змістовим, емоційним і ціннісним досвідом, в організації спільної діяльності і формуванні взаємин, орієнтуючись на діалог культур, демонструючи толерантне ставлення, повагу до інших культур та приналежність до власного народу, не виокремлюючи чи не підносячи одну культуру над іншими.

Визначено, що *виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі* є цілеспрямованим, чітко організованим процесом, що передбачає: формування у старшокласників ставлення до

полікультурності як до загальної, об'єктивної реальності; формування гуманного ставлення до представників різних культур, їхньої історії, того внеску, який зробили той чи інший етнос, нація, національність у розвиток людства; формування системи ціннісних орієнтацій, етичних настанов на контакти з представниками інших культур; опанування вихованцями знаннями щодо міжкультурних стосунків; виховання поваги до почуття честі й гідності представників інших культур; толерантного ставлення до інших поглядів і переконань, тактовності в оцінці традицій, звичаїв, ритуалів різних етносів, націй, національностей; розвиток умінь і навичок міжетнічної взаємодії, прагнення до самовдосконалення у цій діяльності; формування вмінь і навичок подолання особистісно-психологічних бар'єрів у спілкуванні, попередження ситуацій, що викликають емоційну напруженість у відносинах представників різних культур, запобігання конфліктним ситуаціям; залучення до спільних моделей і норм поведінки.

Відповідно до структурних компонентів феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі» (настановного, світоглядного, інтерактивного) визначено такі критерії: *адаптивний критерій* із показниками: емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність (визначає сформованість якостей старшокласників, за допомогою яких вони зможуть проникати в емоційний стан співрозмовника, ідентифікувати та контролювати як власні емоції так і емоції свого партнера, прагнути до діалогічності у спілкуванні, що дозволить їм успішно встановлювати контакти з представниками інших культур та приймати адекватні й обґрунтовані рішення у ситуаціях міжособистісної взаємодії, тобто адаптуватись до спілкування у полікультурному середовищі); *аксіологічний критерій* із показниками: етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання (відображає рівень засвоєння та прийняття старшокласниками національних та загальнолюдських цінностей, системи ціннісних ставлень та орієнтацій, що вимагає наявності певної інформації та певних знань, усвідомлених особистістю); *функціональний критерій* із показниками: перцептивно-інтерактивна компетентність, невербальна компетентність, рефлексивна компетентність (віддзеркалює набуття старшокласниками досвіду спілкування та готовність до взаємодії й ефективного спілкування з представниками різних культур у полікультурному середовищі).

Для визначення рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (низький, середній, високий) було обрано єдину діагностику, на підставі якої можливо було віднести старшокласників до того чи того рівня в залежності від ступеня прояву ознак обраних критеріїв.

Результати діагностування рівнів вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі розподілилися в такий спосіб: на високому рівні в експериментальній групі (ЕГ) виявлено 9,6% респондентів, у контрольній групі (КГ) – 8,5%; на середньому рівні

зафіксовано в ЕГ 13,5% старшокласників, у КГ – 13,2%; на низькому рівні в ЕГ перебувало 76,9% старшокласників, у КГ – 78,3%.

У другому розділі – **«Обґрунтування педагогічних умов та моделі виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»** – теоретично обґрунтовано педагогічні умови, дотримання яких забезпечує виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі; змодельовано процес виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

На підставі аналізу філософської, психологічної, педагогічної і методичної літератури, практики, сучасного стану досліджуваної проблеми обґрунтовано умови, що сприяють вихованню культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, а саме: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

У контексті першої педагогічної умови – *забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі* – було виявлено, що соціалізація у полікультурному середовищі передбачає активне пристосування індивіда до умов полікультурного середовища шляхом адаптації до різних цінностей в ситуації існування багатьох культур, взаємодії між людьми з різними традиціями, орієнтації на діалог культур, відмови від культурно-освітньої монополії щодо інших націй і народів. Визначено, що ціннісні ставлення сприяють найадекватнішому вираженню людиною моральних почуттів, спонукають до моральної рефлексії, забезпечують психологічний комфорт у спілкуванні, викликають відповідну доброзичливість і ввічливість. Розвиток в учнів ціннісного ставлення до людини, довколишніх передбачає засвоєння моральних норм та етичних форм, правил культури спілкування. Найбільш стійкі ціннісні ставлення складаються у ціннісні орієнтації особистості.

Змістове навантаження другої педагогічної умови – *відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі* – полягає у доповненні та розширенні змісту низки уроків предметів гуманітарного циклу завданнями та інформацією, що сприятимуть формуванню полікультурного мислення, адже предмети гуманітарного циклу вирізняються значними виховним потенціалом, а також проведенні позакласних заходів полікультурного характеру.

Третя педагогічна умова – *набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі* – передбачає цілеспрямовану роботу щодо готовності старшокласників до взаємодії й ефективного спілкування з представниками різних культур у полікультурному середовищі на основі отриманих знань. спілкування. Досвід розуміємо як інтегральний результат знань, умінь та ставлень, що винесені з життя та практичної

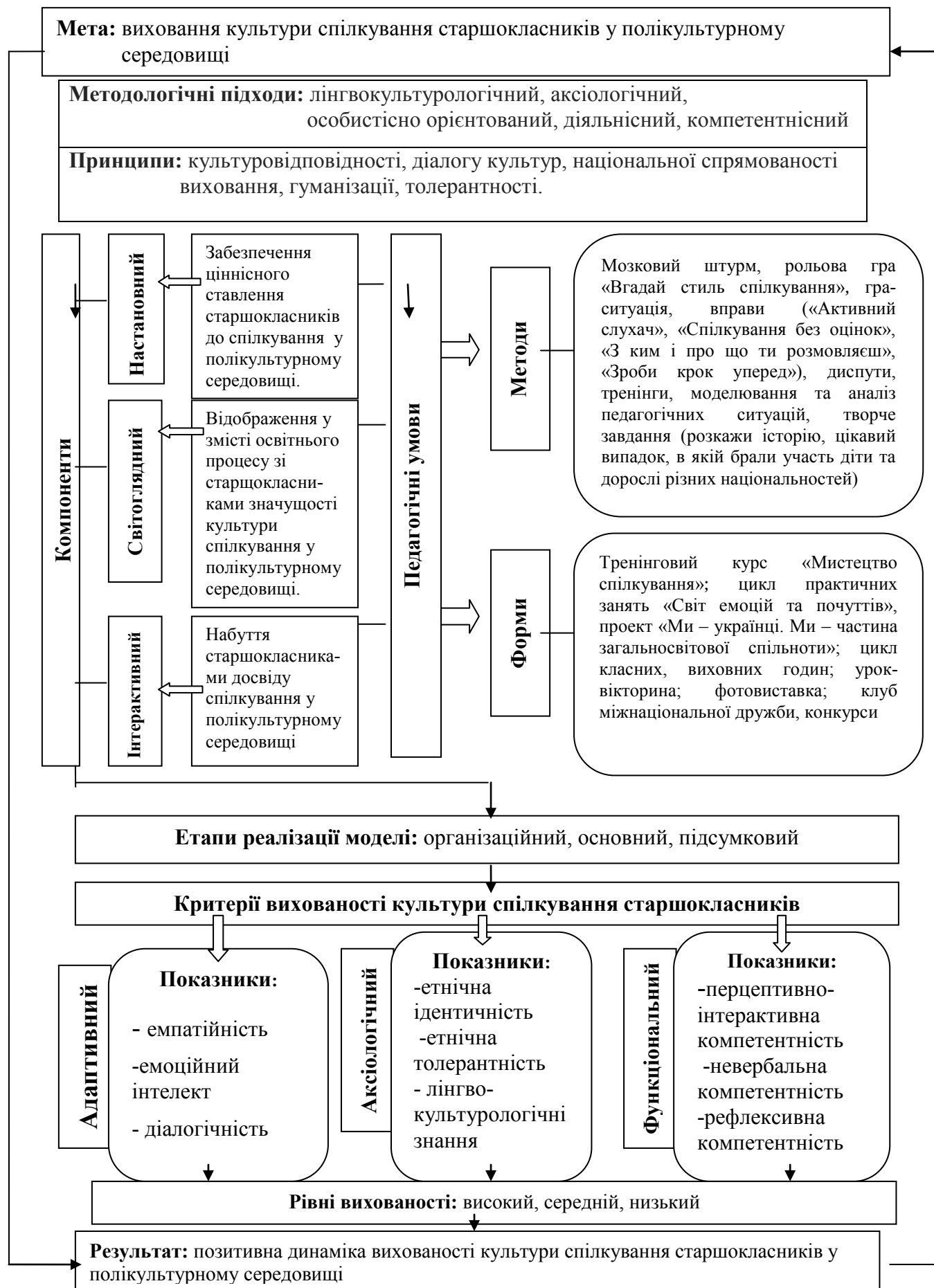

Рис. 1 Модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі

діяльності в процесі взаємодії з довколишнім світом – предметним, світом людей та власним внутрішнім світом, унікальним та неповторним. Упровадження цієї умови здійснювалось шляхом тренінгових занять, інтерактивних методів та забезпечення спрямованості старшокласників на самовиховання. забезпечували своєрідну базову модель певних елементів та ситуацій Інтерактивні методи виховання, а саме дискусія, «мозковий штурм», рольові ігри, робота в парах, групах й інші інтерактивні та практичні вправи.

У моделі виокремлено структурні елементи, що забезпечують можливість відтворити цілеспрямований динамічний процес виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Методологічним підґрунтям слугувала низка підходів (особистісно орієнтований, аксіологічний, лінгвокультурологічний, компетентнісний та діяльнісний підходи) та принципів (діалогу культур, культуровідповідності, національної спрямованості виховання, гуманізації, толерантності).

У третьому розділі – **«Експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов та апробація методичних рекомендацій щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»** – представлено методику організації та проведення формувального експерименту, результати формувального експерименту та їх аналіз.

Забезпеченню ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі сприяло проведення тренінгового курсу «Мистецтво спілкування» та циклу практичних занять «Світ емоцій і почуттів». Тренінговий курс «Мистецтво спілкування» передбачав розвиток комунікативних умінь, навичок та загалом культури спілкування старшокласників. Переважальними у курсі були активні методи навчання та виховання. Він інтегрував індивідуальну та групову форму роботи, був задуманий і розроблений як серія занять, до складу яких увійшли різні види вправ (вправи-привітання, вправи, що сприяли міжособистісному спілкуванню, згуртуванню групи, активізації учасників, аналізу проблемних ситуацій тощо) та ігор. Для реалізації завдань тренінгового курсу використовувалися такі методи, як: групова дискусія, міні-лекція, практичні вправи, ігрові методи (ситуаційно-рольові, рольові ігри тощо).

Матеріал циклу практичних занять «Світ емоцій та почуттів» було розподілено на п'ять тем: «Внутрішній світ людини: цінність емоцій та почуттів», «Емоційна саморегуляція», «Психофізіологічна саморегуляція», «Життєва позиція. Світоглядна саморегуляція», «Позитивне мислення. Інтелектуальна саморегуляція» та вивчався на одинадцяти заняттях. Метою зазначеного циклу виступив розвиток емоційного інтелекту та емпатії, сприяння в опануванні низки технік управління емоціями, формуванні відповідальності за власні емоційні переживання, набуття емоційних компетенцій. Кожне заняття вирізнялося чіткою структурою та містило певні етапи: мотиваційно-організаційний, розвиток почуттєво-особистісної сфери (основна частина заняття), рефлексивний (завершальний етап). У реалізації означеного циклу практичних занять також використовувались інтерактивні

методи: руханки, «криголами», інтерактивні міні-лекції, міні-дискусії, мозковий штурм, практичні вправи, зворотний зв'язок, рефлексія, домашнє завдання.

З метою відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі було доповнено та розширено зміст низки уроків української мови та літератури, іноземної мови; проведено виховні заходи спрямовані на виховання толерантності, зокрема етнічної, формування етнічної ідентичності; під час засідання «круглого столу» відбувалось обговорення анкет «Особливості українського (російського, єврейського, болгарського та ін.) етносів», що сприяло розширенню знань старшокласників про лінгвокультурологічні особливості цих етносів; здійснювалось залучення старшокласників до участі у роботі клубу міжнаціональної дружби «Freedom»; в межах реалізації проекту «Ми – українці. Ми – частина загальносвітової спільноти» робота на уроках англійської мови та позакласна діяльність планувались так, щоб учні пізнавали й розуміли типові риси представників інших культур, особливості їхньої культури, порівнюючи їх з особливостями своєї національної спільноти, що спонукало старшокласників до усвідомлення культурних розбіжностей, розширенню світогляду учнів.

Набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі відбувалось під час продовження занять тренінгового курсу «Мистецтво спілкування» та проведення циклу виховних годин «Жити за законами людського спілкування», «Суржик та брутальна лексика у нашій мові», «Правила спілкування», класної години «Взаєморозуміння у спілкуванні». В межах реалізації цієї педагогічної умови також проходили дискусії та обговорення різноманітних тем у клубі міжнаціональної дружби «Freedom».

На прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи було проведено контрольні зрізи в експериментальній та контрольній групах. Аналізуючи одержані результати, дійшли висновку, що кількісні показники за всіма визначеними критеріями, за якими оцінювався рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, значно збільшилися в експериментальній групі.

Так, контрольний зріз засвідчив, що рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи виявився таким: на високому рівні в ЕГ виявлено 18,3% респондентів, на середньому – 61,5% опитаних та на низькому рівні зафіксовано 20,2% старшокласників.

Серед старшокласників КГ результат також змінився на краще, проте ці зміни, на відміну від показників експериментальної групи, не дуже значні. Так, на високому рівні в КГ зафіксовано 9,4% респондентів, на середньому – 15,1% та на низькому виявлено 75,5% всіх опитаних.

Таблиця 1

Порівняльні дані вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі (%)

До проведення дослідно-експериментальної роботи						Після проведення дослідно-експериментальної роботи					
ЕГ			КГ			ЕГ			КГ		
Рівні вихованості						Рівні вихованості					
Висо-кий	Серед-ній	Низь-кий	Висо-кий	Серед-ній	Низь-кий	Висо-кий	Серед-ній	Низь-кий	Висо-кий	Серед-ній	Низь-Кий
9,6	13,5	76,9	8,5	13,2	78,3	18,3	61,5	20,2	9,4	15,1	75,5

Отже, показники рівнів вихованості культури старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі на констатувальному та прикінцевому етапах дослідно-експериментальної роботи підвищилися в ЕГ. У КГ показники змінилися, проте не так значно. Так, на 8,7% збільшилася кількість респондентів ЕГ із високим рівнем (у КГ підвищення лише на 0,9%); на 48% – з середнім рівнем (у КГ – на 1,9%); на 56,7% зменшився показник низького рівня в ЕГ (у КГ – на 2,8%).

Емпіричне значення критерію згоди Пірсона χ^2 на прикінцевому етапі формувального експерименту $\chi^2_{\text{емп ф}} = 62,9$. Тобто, емпіричне значення критерію χ^2 порівняння експериментальної та контрольної групи на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи більше за критичне значення (5,99). Достовірність розбіжностей характеристик контрольної та експериментальної груп стосовно рівня вихованості у старшокласників культури спілкування у полікультурному середовищі після формувального експерименту складає 95%.

Отже, з дев'яносто п'яти відсотковою ймовірністю можна стверджувати, що зміни, які відбулися в рівні вихованості культури спілкування старшокласників в полікультурному середовищі експериментальної групи є достовірні, статистично значущі.

Одержані результати підтверджують висунену гіпотезу та дозволяють зробити висновок про досягнення мети дослідження.

ВИСНОВКИ

1. В умовах розвитку соціально-економічних, етнополітичних, світоглядних засад української держави особливого значення набувають ментально-психологічні, ціннісно-нормативні та інші духовні передумови її функціонування, об'єднувальною основою яких є культура і, зокрема, культура спілкування у полікультурному середовищі.

Здійснений аналіз наукових розвідок дозволяє констатувати, що культура спілкування – це сукупність достатньо сформованих її структурних компонентів: знання у сфері комунікативних дисциплін (психологія, педагогіка, конфліктологія, логіка, риторика, культура мовлення та ін.); комунікативні та організаторські здібності; здатність до емпатії, діалогу; розвинений самоконтроль, емоційний інтелект; знання національної

своєрідності норм спілкування, культура вербальної й невербальної взаємодії, тощо. Суттю культури спілкування є система внутрішніх ресурсів, які необхідні для створення ефективної комунікації у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

Сутність полікультурного середовища можна визначити як сукупність суспільних, матеріальних, духовних умов існування і діяльності людини, що утворюються в просторі проживання і комунікації представників багатьох етнічних груп – і, відповідно, характеризуються одночасним використанням різних мов, традицій, звичаїв тощо.

Культуру спілкування старшокласників у полікультурному середовищі розуміємо як опосередковану віковими особливостями систему норм і цінностей, досвіду і потреб, що реалізуються у взаємодії старшокласника з однолітками, учителями, батьками, іншими людьми, які можуть бути представниками інших культур, в процесі обміну змістовим, емоційним і ціннісним досвідом, в організації спільної діяльності і формуванні взаємин, орієнтуючись на діалог культур, демонструючи толерантне ставлення, повагу до інших культур та приналежність до рідного народу, не виокремлюючи чи не підносячи одну культуру над іншими.

Теоретичний аналіз досліджуваної проблематики дав змогу визначити, що виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі – це цілеспрямований, чітко організований процес, який передбачає: формування в учнів ставлення до полікультурності як до загальної, об'єктивної, неминучої реальності; формування гуманного ставлення до представників різних культур, їхньої історії, того внеску, який зробив той чи той етнос, нація, національність у розвиток людства; формування системи ціннісних орієнтацій, етичних настанов на контакти із представниками інших культур; толерантного ставлення до інших поглядів і переконань, тактовності в оцінці традицій, звичаїв, ритуалів різних етносів, націй, національностей; розвиток умінь і навичок міжетнічної взаємодії, прагнення до самовдосконалення у цій діяльності; формування вмінь і навичок подолання особистісно-психологічних бар'єрів у спілкуванні, попередження ситуацій, що викликають емоційну напруженість у відносинах представників різних культур, запобігання конфліктним ситуаціям; залучення до спільних моделей і норм поведінки.

2. У змісті феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі» виокремлено такі компоненти: *настановний*, який характеризує ставлення старшокласників до оточуючих людей, подій, фактів, дійсності, явищ, до самих себе через відповідні переживання; уміння старшокласників володіти своїм емоційним станом, адекватно сприймати інформацію під час спілкування; виховання прагнення виявляти у цьому процесі відповідні моральні, етичні, культурні якості (доброзичливість, розуміння, емпатію, толерантність, тощо); розвивати розуміння психологічних особливостей ситуації взаємодії; *світоглядний*, який передбачає усвідомлення цінності іншої людини як повноправної особистості та свіврозмовника; усвідомлення старшокласником своєї належності до

певної етнічної спільності; наявність певного обсягу знань старшокласників щодо культурних розбіжностей та усвідомлення необхідності поповнення і розширення цих знань для забезпечення взаєморозуміння у полікультурному середовищі; виховання толерантного ставлення до культурних розбіжностей представників різних культур передбачає сформованість у старшокласників комплексу знань щодо етнокультурного різноманіття соціуму, що є основою для певних дій чи діяльності в цілому; *інтерактивний* компонент передбачає застосування знань про культуру спілкування та поведінки; збагачення досвіду відповідних умінь у певному стилі взаємодії під час спілкування; налаштованість на дієве самовиховання та самовдосконалення в означеному аспекті; бачення шляхів самовдосконалення культури спілкування. Для визначення рівня вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі визначено такі критерії: адаптивний критерій із показниками: емпатійність, емоційний інтелект, діалогічність; аксіологічний критерій із показниками: етнічна ідентичність, етнічна толерантність, лінгвокультурологічні знання; функціональний критерій із показниками: перцептивно-інтерактивна компетентність, невербальна компетентність, рефлексивна компетентність.

3. На підставі аналізу філософської, психологічної, педагогічної і методичної літератури, практики, сучасного стану досліджуваної проблеми обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови, що сприяють вихованню культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, а саме: забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі; відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі; набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі.

Розроблено модель виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, в структуру якої входять: мета, методологічні підходи, принципи, компоненти культури спілкування у полікультурному середовищі, педагогічні умови, форми, методи навчання та виховання, етапи реалізації моделі, діагностичний інструментарій, зокрема, критерії оцінки, показники вихованості культури та результат (позитивна динаміка вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі).

4. На основі аналізу науково-методичної літератури, результатів констатувального етапу експерименту та власного досвіду було розроблено, апробовано методичні рекомендації щодо виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі та експериментально перевірено ефективність педагогічних умов.

З метою забезпечення ціннісного ставлення старшокласників до спілкування у полікультурному середовищі було проведено заняття тренінгового курсу з розвитку комунікативних вмінь, навичок та загалом культури спілкування «Мистецтво спілкування», який є сукупністю активних методів навчання та виховання та циклу практичних занять «Світ емоцій і

почуттів, який сприяв розвитку емоційного інтелекту та емпатії, опануванню рядом технік управління емоціями, формуванню відповідальності за власні емоційні переживання, набуття емоційних компетенцій.

Відображення у змісті освітнього процесу зі старшокласниками значущості культури спілкування у полікультурному середовищі реалізовувалося під час уроків української мови та літератури, іноземної мови; проведення виховних заходів з метою виховання толерантності, зокрема етнічної, формування етнічної ідентичності, мовного етикету; засідання «круглого столу», проведеного з метою обговорення анкет «Особливості українського (російського, єврейського, болгарського та ін.) етносів»; реалізації проекту «Ми – українці. Ми – частина загальносвітової спільноти»; засідання клубу міжнаціональної дружби «Freedom».

Набуття старшокласниками досвіду спілкування у полікультурному середовищі відбувалося під час продовження занять тренінгового курсу «Мистецтво спілкування», клубу міжнаціональної дружби та проведення циклу виховних годин «Жити за законами людського спілкування», «Суржик та брутальна лексика у нашій мові», «Правила спілкування», класної години «Взаєморозуміння у спілкуванні».

Унаслідок експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов виховання культури спілкування у полікультурному середовищі виявилися значні позитивні зміни в рівні вихованості культури спілкування у респондентів експериментальної групи, на що вказують контрольні зрізи, що були проведені на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи. Кількісні показники за всіма визначеними критеріями, за якими оцінювався рівень вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі, значно збільшилися в експериментальній групі, де проводилася цілеспрямована робота зі старшокласниками, на відміну від контрольної групи, де така робота не проводилася.

Аналіз результатів експериментальної роботи засвідчив ефективність та дієвість визначених та обґрунтованих педагогічних умов.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні питань, пов'язаних з розширенням меж дослідження на інші вікові категорії учнів; розробці технології виховання культури спілкування старшокласників та підлітків; обґрунтуванні системи підготовки вчителів закладів загальної середньої освіти до виховання культури спілкування учнів у полікультурному середовищі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації у наукових фахових виданнях України

1. Ришак Н. І. Обґрунтування педагогічних умов виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі *Педагогічні науки: збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Херсон. 2017. Випуск LXXX. Т. 1. С. 102 – 106.

2. Ришак Н. І. Воспитание культуры общения в поликультурной среде. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південноукраїнського*

національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. 2015. №8 (СХХХVII). С. 121 – 123.

3. Рищак Н. І. Діяльність учителя з інтеграції змісту полікультурного виховання старшокласників до предметів гуманітарного циклу. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*: зб. наук. пр. Одеса, 2009. Спеціальний випуск. Ч.1. С. 191 – 195.

4. Рищак Н. І. Проблема організації полікультурного виховання дітей у сучасній школі. *Вісник Прикарпатського університету*. Івано–Франківськ, 2008. Серія: Педагогіка. Випуск XXIV. С. 294 – 298.

5. Рищак Н. І. Сутність та завдання полікультурного виховання дітей. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*: зб. статей. Серія: Педагогіка і психологія. Ялта, 2009. Вип. 13. Ч. 2. С.184 – 188.

6. Рищак Н. І. Формування ціннісних орієнтацій полікультурності як педагогічна умова полікультурного виховання старшокласників. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*: зб. статей. Серія: Педагогіка і психологія. Ялта, 2009. Вип. 21. Ч. 5. С.115 – 118.

Публікації в іноземних наукових періодичних виданнях

7. Рищак Н. І. Педагогічні умови виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. *Modern Tendencies in Pedagogical Education and Science of Ukraine and Israel: the Way to Integration: Ariel University*. 2015. Issue № 6. P. 323-328.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Рищак Н. І. Результати дослідно-експериментальної роботи з виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі: порівняльний аналіз. *Сучасні проблеми навчання і виховання*: зб. наукових праць. Одеса: ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського», 2018. С. 53-65.

9. Рищак Н. І. Специфіка формування культури спілкування підлітків у полікультурному середовищі сучасної школи. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі*: матеріали III міжнародного конгресу (м. Одеса, 18-21 травня 2017 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 103 – 104.

10. Рищак Н. І. Емпатійність та емоційний інтелект як показники культури спілкування в полікультурному середовищі. *Актуальні дослідження в соціальній сфері*: Матеріали дев'ятої міжнародної практичної конф. (м. Одеса, 17 травня). Одеса: ФОП Бондаренко. 2017. С. 121 – 123.

11. Рищак Н. І. Самовиховання особистості як необхідна складова виховання культури спілкування. *Проблеми якості професійної підготовки майбутніх педагогів у вищій школі*: матеріали міжнародної науково-практичної конф. (м. Одеса, 26 жовтня 2016 р.). Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 49 – 50.

12. Рищак Н. І. Культура спілкування як складова культури людини. *Теорія та практика управління педагогічним процесом*: матеріали міжнародної науково-методичної конф. (м. Одеса, 21-23 травня 2015 р.) Одеса: СПД Почепкин, 2015. С. 83 – 86.

13. Рищак Н. І. Культура спілкування особистості у полікультурному середовищі. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток*: матеріали II-ої міжнародної науково-практичної конф. (м. Одеса, 15-16 лютого 2013р.). Одеса, 2013. С. 199 – 201.

14. Рищак Н. І. Прояв старшокласниками національної самосвідомості у процесі спілкування. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення духовної та культурної самобутності українського народу*: матеріали міжнародної науково-практичної конф. (м. Ужгород, 11-12 листопада 2011р.). Ужгород, 2012. С. 463 – 466.

15. Рищак Н. І. Спрямовування старшокласників на самовиховання щодо полікультурного плюралізму. *Полікультурний слов'янський освітній простір: шляхи та форми інтеграції*: матеріали міжнародного науково-практичного конгресу – IX Слов'янські педагогічні читання (м. Одеса, 6-7 вересня 2010р.). Одеса, 2010. С. 128 – 129.

16. Рищак Н. І. Ціннісні орієнтації полікультурності. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону*: матеріали міжнародної наукової конф. (м. Ялта, 9-11 квітня, 2009р.). Ялта, 2009. Вип. 5. Ч. 3. С. 188 – 190.

17. Рищак Н. І. Формування у майбутніх вчителів полікультурного світогляду. *Управління якістю підготовки фахівців*: матеріали XIV міжнародної науково-методичної конф. (м. Одеса, 22-24 квітня 2009р.). Одеса, 2009. Ч.1. С. 161 – 163.

18. Рищак Н. І. Полікультурне виховання дітей як педагогічна проблема. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону*: мат. міжнародної наукової конф. (м. Ялта, 5-7 квітня 2007р.). Ялта: 2007. Вип. 3. Ч. 2. С. 15 – 19.

19. Рищак Н. І. Ми – українці – світ. *Сучасна школа України*. 2015. №2 (279). С. 11 – 24.

20. Рищак Н. І. Формування у старшокласників національних цінностей у процесі проектної діяльності. *Виховання і культура. Міжнародний науково-практичний журнал (альманах)*. 2010. №4 (24). С. 7 – 9.

АНОТАЦІЇ

Рищак Н. І. Виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, МОН України, Вінниця, 2018.

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і вирішення питання виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Здійснено аналіз ключових понять та науково обґрунтовано сутність феномена «культура спілкування старшокласників у полікультурному середовищі»; визначено структуру, критерії, показники та схарактеризовано рівні вихованості культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі. Визначено, обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність педагогічних умов виховання культури спілкування

старшокласників у полікультурному середовищі. Розроблено, апробовано методичні рекомендації виховання культури спілкування старшокласників у полікультурному середовищі.

Ключові слова : культура спілкування, старшокласники, полікультурне середовище, виховання культури спілкування, ціннісні ставлення та орієнтації, полікультурне виховання.

Рыщак Н. И. Воспитание культуры общения старшекласников в поликультурной среде. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, МОН Украины, Винница, 2018.

В диссертации представлено теоретическое обобщение и решение вопроса воспитания культуры общения старшекласников в поликультурной среде. Осуществлен анализ ключевых понятий и научно обоснована сущность феномена «культура общения старшекласников в поликультурной среде»; определена структура, критерии, показатели и охарактеризованы уровни воспитанности культуры общения старшекласников в поликультурной среде. Определена, обоснована и экспериментально проверена эффективность педагогических условий воспитания культуры общения старшекласников в поликультурной среде. Разработаны, апробированы методические рекомендации по воспитанию культуры общения старшекласников в поликультурной среде.

Ключевые слова: культура общения, старшекласники, поликультурная среда, воспитание культуры общения, ценностные отношения и ориентации, поликультурное воспитание.

Ryschak N. I. Upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment. – Manuscript.

The thesis for obtaining the academic degree: Candidate of pedagogic sciences in specialty 13.00.07 – theory and methodology of upbringing. – Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Vinnytsia, 2018.

The following thesis presents a theoretical generalization and a solution to the question of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment, which allowed to determine and scientifically substantiate the pedagogical conditions of the ensuring this process, to develop a model for the implementation of the pedagogical conditions in the educational process of institutions of general secondary education.

The culture of communication is understood as a complex of sufficiently formed structural components of it: knowledge in the field of communicative disciplines (psychology, pedagogy, conflict science, logic, rhetoric, culture of speech, etc.); communicative and organizational abilities; ability to empathy, dialogue; developed self-control, emotional intelligence; knowledge of national

distinctive qualities of communicative norms, culture of verbal and non-verbal interaction, etc. The essence of the culture of communication is the system of internal resources, which are necessary for creating effective communication in a certain range of situations of interpersonal interaction.

The essence of the multicultural environment can be defined as a combination of social, material, spiritual conditions of human existence and activity, which are formed in the space of residence and communication of representatives of many ethnic groups – and are accordingly characterized by the simultaneous use of different languages, traditions, customs, etc.

The concept of multicultural environment demonstrates in a best way how national and universal are combined in a culture dialectically. The multicultural environment creates the basis on which the corresponding picture of the world is formed in every person, which makes it possible to form a person's positive attitude towards the representatives of other nationalities, nations, ethnic groups, directs the aspiration to learn as much as possible about their culture, defines the need for a person in freedom, the ability to defend its position and ideals, forms the spiritual flexibility and understanding of the need for compromises, the inclusion of a person in the life of both individual groups and society as a whole.

The upbringing of the culture of communication in a multicultural environment is becoming increasingly important for senior pupils as a special age group. Senior pupils' culture of communication in the multicultural environment is understood as the system of norms and values, experience and needs realized in interaction between the senior pupil and his peers, teachers, parents, other people who can be representatives of other cultures, in the process of exchange of meaningful, emotional and valuable information, mediated by age-specific features.

On the basis of the analysis of literary sources on the research problem and practice of modern institutions of secondary education, it is noted that the upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment is a purposeful, clearly organized process that involves the formation of senior pupils' attitude towards multiculturalism as a general, objective reality; the formation of a humane attitude towards representatives of different cultures, their history, the contribution made by one or another ethnic group, nation, and nationality to the development of mankind; the formation of a system of value orientations, ethical guidelines for contacts with representatives of other cultures; mastering pupils' knowledge about intercultural relationships; tolerant attitude to other views and beliefs, tactfulness in the evaluation of traditions, customs, rituals of various ethnic groups, nations, nationalities; development of skills and abilities of interethnic interaction, aspiration for self-improvement in this activity; formation of skills and abilities to overcome personal psychological barriers in communication, prevention of situations that cause emotional tension in the relations of representatives of different cultures, prevention of conflict situations; involvement in common models and behavioral standards.

The chief components of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment (adjusting, ideological,

interactive) are singled out. Criteria for evaluating certain components with corresponding indicators are selected. They are adaptive (empathy, emotional intelligence, dialogicity); axiological (ethnic identity, ethnic tolerance, linguistic and cultural knowledge); functional (perceptually interactive competence, non-verbal competence, reflexive competence).

The levels of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment (low, medium, high) has been characterized, diagnostic methods have been selected and tested.

It is proved that upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment is more effective if the following pedagogical conditions are implemented: ensuring the value attitude of senior pupils to communication in the multicultural environment; reflection of the significance of the culture of communication in the multicultural environment in the content of the educational process with senior pupils; acquisition of communication experience by senior pupils in the multicultural environment.

A model of implementation of the upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment was developed, which included the purpose, stages, pedagogical conditions, forms and methods, components, criteria, indicators and the final result. Taking into account the age, psychological and physiological features of senior pupils and the fact, that a person develops in activity and by means of the activity an important role was devoted to active methods of education, which ensured the exchange of experience, stimulation of independent search for moral truth, contributed to the development of critical thinking, the ability to express and defend their own thoughts and views, to analyze the situation in everyday life. Interactive methods of education, namely, discussion, "brainstorming", role games, work in pairs, groups, etc., practical exercises provided a kind of basic model of certain elements and communicative situations.

A methodology of upbringing senior pupils' culture of communication in the multicultural environment was developed and approved. Implementation of the three pedagogical conditions was carried out in the educational process of the institution of secondary general education: during the course "Art of communication", the cycle of practical exercises "The world of emotions and feelings", the realization of the project "We are Ukrainians. We are a part of the world community, a «roundtable», educational hours, practical exercises, on subjects of the humanitarian cycle, the content of which was supplemented, at the meetings of the club of international friendship.

It was established that the implementation of the model of upbringing of senior pupils' culture of communication in the multicultural environment allowed achieving positive changes in the levels of formation of this phenomenon in senior pupils of the experimental group in comparison with the control group.

Key words: culture of communication, senior pupils, upbringing of the culture of communication, multicultural environment, value attitudes and orientations, multicultural education.